

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії
Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему:

«Інститут соціальної агрономії та діяльність сільськогосподарських товариств в українських губерніях ХІХ – початку ХХ ст.»

Виконав: студент 4-го року

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньої програми: «Історія та археологія»

Казидуб Павло Сергійович

Науковий керівник: Діса К. Л.,
доцент, кандидат історичних наук.

Рецензент: Шандра В. С.,
професор, доктор історичних наук

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2023 р.

Київ – 2023

Декларація академічної доброчесності

Студента/ки НаУКМА

Я, Казидуб Павло Сергійович, студент 4 р.н. навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»
адреса електронної пошти: pavlo.kazydub@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною бакалаврська робота на тему « Інститут соціальної агрономії та діяльність сільськогосподарських товариств в українських губерніях ХІХ – початку ХХ ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 - 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата та підпис студента 25.05.2023

АНОТАЦІЯ

Тема: «Інститут соціальної агрономії та діяльність сільськогосподарських товариств в українських губерніях ХІХ – початку ХХ ст.»

Автор: студент 4-го р.н. освітнього ступеня бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія».

Науковий керівник: Діса Катерина Леонідівна, кандидат історичних наук, доцент.

Захищена: «___» _____ 2023 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота присвячена діяльності сільськогосподарських товариств та інституту соціальної агрономії у другій половині ХІХ – початку ХХ століть на території сучасної України. Зокрема, мова йде про Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії та земських агрономів, які працювали в земських управах на території України. Це дослідження унікальне своїм акцентом на українських теренах та своїм внеском в історіографію сільського господарства та соціального розвитку регіону.

Дослідження ґрунтується на архівних матеріалах, зокрема звітах земських управ, у яких детально викладено діяльність сільськогосподарських товариств та агрономів цього періоду. Джерела та історіографічна база також аналізуються для контекстуалізації дослідження та представлення всебічного розуміння предмету.

Результати дослідження свідчать про те, що сільськогосподарські товариства та агрономи відіграли істотну роль у просуванні сучасних методів сільського господарства та покращенні умов у сільських громадах на території сучасної України. Імператорське сільськогосподарське товариство півдня Росії, зокрема, відіграло значну роль у поширенні знань і досвіду в

сільському господарстві, і його діяльність мала глибокий вплив на розвиток практики сільського господарства в регіоні. Крім того, дослідження висвітлює роль земських агрономів у розвитку сільського господарства. Агрономи надали всебічну допомогу селянам. Загалом, ця робота розширює історіографічну базу, що стосується історії сільського господарства та соціального розвитку на теренах України.

ЗМІСТ	
ВСТУП.....	1
РОЗДІЛ 1. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	9
3.1 Поява сільськогосподарських товариств	9
3.2 Типологія сільськогосподарських товариств	12
3.3 Діяльність сільськогосподарських товариств	13
3.4 Південно Російське сільськогосподарське товариство.	16
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА АГРОНОМІЯ	22
2.1 Поява та розвиток інституту соціальної агрономії	23
2.2 Соціальні агрономи.....	24
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ СГТ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ	29
3.1 Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії.	29
3.2 Соціальна агрономія	33
ВИСНОВКИ	38

ВСТУП

Сільське господарство в Російській імперії повільно змінювалося, втім поступ модерності вимагав вдосконалень, змін та засвоєння принаймні тих практик, підходів та знарядь, що вже використовувалися у Європі. Першими рушіями реальних змін у сільському господарстві були сільськогосподарські товариства та інститут соціальної агрономії.

Актуальність роботи: Дослідження сільськогосподарських товариств та інституту соціальної агрономії у Російській імперії XIX – початку XX ст. актуалізує розуміння історичного розвитку сільського господарства та його вплив на економічне зростання та соціальні зміни. Тому вивчення діяльності сільськогосподарських товариств може розвинути розуміння ролі сільського господарства в розвитку Російської імперії, а також у ширших питаннях, що пов'язані з економічними та соціальними змінами в історичному процесі.

Мета роботи полягає у дослідженні діяльності сільськогосподарських товариств та інституту соціальної агрономії, зокрема на прикладі Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії та на прикладі агрономів Одеської земської управи. Отож, мета зумовлює такі завдання:

1. Проаналізувати історію появи та розвитку сільськогосподарських товариств у Російській імперії в XIX столітті.
2. Проаналізувати виникнення інституту соціальної агрономії.
3. На матеріалах джерел виокремити конкретні результати діяльності Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії та соціальних агрономів Одеської земської управи.

Об'єктом дослідження є модернізаційні процеси в сільському господарстві Російської імперії на прикладі українських губерній.

Предметом дослідження є діяльність Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії та соціальних агрономів Одеської земської управи.

Методологію дослідження складає загальноісторичні методи аналізу та синтезу, а також використовуються підходи соціальної історії.

Хронологічні рамки дослідження визначаються від появи Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, тобто від 1828 року, до розпаду Російської імперії у 1917 році.

Географічні рамки дослідження обмежуються українськими губерніями.

Історіографія дослідження бере свій початок ще від XIX століття, коли з'являються ґрунтовні огляди стану сільського господарства та результатів діяльності сільськогосподарських товариств зокрема. Серед таких робіт варто згадати фундаментальну працю Йосифа Турчиновича, що присвячена історії сільського господарства¹. Важливою частиною історіографічної бази також слід вважати звіти Міністерства державного майна (яке пізніше стало Міністерством землеробства та державного майна), в яких міститься оцінка діяльності сільськогосподарських товариств².

Серед історіографія, наступного, радянського періоду представлена роботами дослідників Бориса Тихонова та Ігоря Довженко³. Їхні роботи присвячені різним аспектам діяльності сільськогосподарських товариств та їхнім впливам на розвиток сільського господарства. Важливими є праці також Олександра Степанського, що були написані у 1970-х – початку 1980-х років⁴, адже у цих роботах була представлена вперше класифікація та комплексна оцінка їхньої діяльності.

Серед українського наукового доробку висвітлення зазнали переважно місцеві сільськогосподарські товариства як то Полтавського, Київського,

---

¹ Турчинович И. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. Санкт-Петербург: 1854. 176 с.

² Историческое обозрение 60-летней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Санкт-Петербург: Типография Киршбаумъ, 1888. 237 с.

³ Тихонов Б. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30-50х годов XIX в. Проблемы источниковедения Т. 9. 1961. № 2. С. 92-162.

⁴ Степанский А. История общественных организаций дореволюционной России. Москва: , 1977. 79 с.; Степанский А. Общественные организации в России на рубеже XIX – XX вв. Пособие по спецкурсу. Москва: , 1980. 96 с.

Чернігівського чи Харківського у роботах Василя Марочко, Степана Гелея та Тетяни Оніпко⁵. У цих роботах приділяється увага розвитку місцевих сільськогосподарських товариств, які розглядаються переважно як прояв селянської кооперації. Окремо серед вітчизняних дослідниць слід згадати Наталю Чайку, яка створила істотний науковий доробок на тему практичної діяльності сільськогосподарських товариств⁶, втім її роботи не були оцифрованими, тому у сучасних умовах ускладнюється доступ до цих робіт для дослідників.

Історіографія саме Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії є доволі обмеженою, хоча й товариство мало значний вплив на розвиток сільського господарства у регіоні. Переважно такі роботи присвячені ювілейним датам, що пов'язані із товариством⁷.

Науковий доробок, що стосується діяльності інституту соціальної агрономії перебуває у схожому становищі, тобто він також представлений деякими роботами дослідників першої половини ХХ століття, зокрема варто згадати одного з перших ідеологів соціальної агрономії Олександра Чаянова⁸. Його праці цінні насамперед тим, що дослідник висунув наукове обґрунтування та цілі діяльності соціальних агрономів. В подальшому соціальних агрономів переважно не розглядали як окрему інституцію, скоріше у тісному зв'язку із дослідженнями місцевого самоврядування, тобто із

---

⁵ Марочко В. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.

⁶ Чайка Н. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю. Історія української науки на межі тисячоліть / ред. О.Я. Пилипчук. Київ, 2003. С. 190-200.; 9. Чайка Н. Вплив діяльності сільськогосподарських товариств на розвиток техніки в Південно-Західному краї (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Матеріали 2-ї всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки» / ред. Н. Чайка. Київ, 2003. С. 37-38; Чайка Н. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в ХІХ – на початку ХХ століття. Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2004. №2 (33). С. 84-88.

⁷ Гончарова И. Две медали, посвященные Императорскому Обществу сельского хозяйства Южной России. *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. 2009. № 6. С. 465-468.

⁸ Chayanov A. Main ideas and methods of social agronomy (part 1) (article of A. V. Chayanov). *Крестьяноведение*. №1. С. 6-30; Chayanov A. Main ideas and methods of social agronomy (part 2) (article of A. V. Chayanov). *Крестьяноведение*. №5. С. 6-55.

земствами. Втім, робота Павла Хлебнікова від 1991 року містить огляд діяльності інституту соціальної агрономії та представляє цінну віху у історіографії питання.

Джерельною базою складають головно дві роботи. Для дослідження діяльності Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії було обрано «Исторический обзор...»⁹, що був складений секретарем товариства М. П. Боровським.

Результати діяльності інституту соціальної агрономії досліджувалися на основі звіту за 1907 рік Одеської земської управи¹⁰.

---

⁹ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. 362 с.

¹⁰ Отчетъ Одесской уездной земской управы за 1907 г. Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелось, 1908. 726 с.

РОЗДІЛ 1. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Сільське господарство Російської імперії довгий час носило традиційний, консервативний характер. Це проявлялося у технічній відсталості, застарілих методах господарювання та інертності до новацій. На державному рівні було обмаль ініціатив по реформації сільського господарства. Безумовно, у XIX столітті кардинально змінило попередній уклад скасування кріпацтва у 1861 році, проте цю реформу не можна вважати прагненням покращити становище сільського господарства.

Тому при дослідженні розвитку сільського господарства Російської імперії у XIX – початку XX століття варто звертати увагу на недержавні ініціативи з розвитку сільського господарства. До таких недержавних ініціатив, зокрема належать товариства сільського господарства.

1.1 Поява сільськогосподарських товариств

Появу сільськогосподарських товариств в Російській імперії зазвичай відліковують від 1765 року, коли було засноване перше Вільне економічне товариство у Петербурзі¹¹. Питання про засновників цього товариства лишається дискусійним, адже існує дві різні точки зору. Радянські дослідники в основному зосереджували свою увагу на постаті Михайла Ломоносова, проте дореволюційні дослідники вбачали провідну роль у ініціюванні та формуванні товариства Єкатерини II, такої ж думки тримаються сучасні дослідники¹². Товариство займалося публічною громадською та науковою діяльністю, що була пов'язана із сільським господарством¹³. Унікальність такої організації полягала у тому, що це був фактично перший простір поза

---

¹¹ Мезенцева И. Роль общества сельского хозяйства южной России в общественном развитии региона в XIX - нач. XX века. Юг России: реформы, революции, поиски гражданского мира. 2004. №1. С. 79.

¹² Лукичѳв П. Императорское Вольное экономическое общество как первая общественная организация России. Экономическое возрождение России. 2015. №4(16). С. 101.

¹³ Там само. С. 103.

рамками державних структур, де міг відбуватися відкритий діалог¹⁴. Розгляд таких об'єднань корисний, адже дозволяє реконструювати «низові» або ж недержавні інтенції та чітко відділяти їх від інституційних бажань імператора чи інших державних структур.

Одним із перших товариств, яке у своїй назві мало чітку відсилку до сільського господарства стало Харківське філотехнічне товариство на чолі з Василем Каразіним. Створення такого товариства було власною ініціативою Каразіна, про що він сам згадує¹⁵. У 1811 році Харківське філотехнічне товариство розпочало свою діяльність¹⁶, проте проіснувавши майже 10 років Товариство закривається через небажання учасників далі провадити діяльність¹⁷. Харківське філотехнічне товариство, як і Вільне економічне, було простором для презентації та публічного обговорення різних ідей, пов'язаних із сільським господарством та промисловістю. Так, наприклад, саме у цьому просторі Василь Каразін виразив ідею створення стаціонарних метеостанцій, які б могли дозволити стабільне спостереження за погодою¹⁸.

Хоча й спершу за такими об'єднаннями не закріпилася назва «сільськогосподарське», проте вже у XIX столітті поступово починають з'являтися суто сільськогосподарські товариства. А вже після реформи 1861 року кількість суто сільськогосподарських товариств стрімко зростає¹⁹. Та

---

¹⁴ Лукичѳв П. Императорское вольное экономическое общество: эволюция первого научного общества России. Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право. 2017. №2. С. 25.

¹⁵ Майструк О. Василь Каразін і Філотехнічне товариство 20-ті рр. XIX ст. Факультет дошкільної та спеціальної освіти. 2013. С. 4.

¹⁶ Мезенцева І. Сільськогосподарські товариства як наукові та громадські організації у Російській імперії останньої третини XVIII - початку XX ст.: Актуальність та історіографія проблеми. Вопросы духовной культуры - ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. 2013. №262. С. 79.

¹⁷ Майструк О. Василь Каразін і Філотехнічне товариство 20-ті рр. XIX ст. Факультет дошкільної та спеціальної освіти. 2013. С. 4.

¹⁸ Ткаченко С. Досвід діяльності наукових товариств Харкова у XIX–початку XX ст. Прикладная радиоэлектроника: научно-технический журнал. Харків. 1. С. 300.

¹⁹ Мезенцева І. Сільськогосподарські товариства як наукові та громадські організації у Російській імперії останньої третини XVIII - початку XX ст.: Актуальність та історіографія проблеми. Вопросы духовной культуры - ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. 2013. №262. С. 79

одним із перших товариств, яке містило у своїй назві «сільськогосподарське» стало московське, датою заснування кого вважають 1818 рік²⁰.

Власне, заснування таких товариств було зумовлена потребою певних верств населення у репрезентації власних інтересів²¹. Мається на увазі, що до появи таких товариств, не існувало організацій, що мали б інституційну спроможність лобіювати та впливати на законодавчий процес, що реалізовувався імператорською владою. У такій модальності взаємовідносин між різними акторами не вистачало реальних можливостей зворотного зв'язку від реципієнтів аграрної політики. З огляду на те, що на момент появи перших товариств селяни все ще перебували у кріпацтві, то такий зворотний зв'язок надавався фактичними власниками селян та бенефіціарами аграрної політики, тобто дворянством. Певна частина прогресивно налаштованого дворянства прагнула підвищити ефективність сільського господарства, зокрема й для підвищення власного продукту та збільшення економічної спроможності регіону, де вони займалися своєю справою.

Останнє більш характерно для місцевих сільськогосподарських товариств. Під місцевими, послуговуючись категорійним апаратом Ольги Єліної²², розуміються такі товариства, діяльність яких розповсюджувалася на район декількох чи однієї губернії. Власне, такі об'єднання мали найбільший вплив на території сучасної України.

Та варто зазначити, що перші товариства, які пов'язували свою діяльність із сільським господарством вели в основному наукову та громадську діяльність, яка напочатку не стосувалася повсякденного життя селян напряду. Такі перші товариства являли собою простори для дискусій, формування та обговорення новітніх ідей чи створення винаходів (як

---

²⁰ Козлов С. «Свободное государственное служение». К 200-летию Московского общества сельского хозяйства. Вестник Российской академии наук. 2020. Т. 90. С. 455.

²¹ Лисенко М. Сільськогосподарські товариства і формування освітньо-культурного простору українських губерній Російської імперії (1861–1917 рр.). Дриновський збірник. 2018. 11. С. 253.

²² Елина О. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России. Историко-биологические исследования. 2012. №3. С. 36

Харківське філотехнічне²³). Проте ці винаходи чи дискусії якщо й виходили поза рамки теоретичних роздумів, то вкрай несуттєво торкалися життя селянства.

1.2 Типологія сільськогосподарських товариств

Сільськогосподарські товариства різнилися за своїм складом, направленістю, видами діяльності, територіальним охопленням тощо.

Спираючись на проведені дослідження Оксани Силки, що викладені у її дисертації, можна стверджувати, що конкретні спроби класифікації були зроблені різними науковцями, залучаючи різні критерії. Певно, найпершою такою класифікацією була дослідника В. Гессена, що була розміщена в енциклопедичному довідника Брокгауза та Ефрона у 1897²⁴. За якою товариством визнавалися будь-які громадські об'єднання, що мали спільну мету. Така класифікація може складати відправну точку. Серед подальших класифікацій, варто згадати радянський підхід, який переважно був продиктований політичними уявленнями, де класифікація будувалася за принципами класифікації радянських громадських об'єднань, проте в таких класифікаціях селянські товариства майже відсутні²⁵.

Подальші спроби класифікації були здійснені такими дослідниками як А. Матвійчуком, О. Борейко, В. Савчуком та іншими²⁶. Запропоновані класифікації зазвичай не становлять окремого дослідження, а створюються й інструменталізуються задля подальших досліджень.

Важливою для такого дослідження класифікацією може слугувати схема запропонована дослідницею Н. Г. Чайкою. Історикиня у своїх дослідженнях запропонувала використовувати поділ товариств за:

---

²³ Ткаченко С. Досвід діяльності наукових товариств Харкова у XIX–початку XX ст.. Прикладная радиоэлектроника: научно-технический журнал. 2010. 9.2. С. 300.

²⁴ Силка О. Становлення і діяльність громадських організацій в українському селі наприкінці XIX - на початку XX ст. (на матеріалах Лівобережжя). Черкаси: Черкаський Національний університет імені Богдана Хмельницького, 2018. С. 117.

²⁵ Там само. С. 118.

²⁶ Там само. С. 120-123.

1. масштабами діяльності – загальноросійські, обласні, місцеві (губернські, повітові, волосні, сільські);
2. напрямками діяльності – загальної дії, вузькогалузевої (спеціальні);
3. переважаючими формами діяльності – науково-просвітницькі, комерційно-виробничі;
4. майновим складом членів – синдикати великих товаровиробників, кооперативні товариства дрібно земельного селянства;
5. ініціаторами створення – на пропозицію поміщиків, різночинної інтелігенції, селян.²⁷

Серед переваг такої класифікації необхідно виокремити залучення різних чинників, що дозволяє більш точно та коректно визначити й характеризувати товариства при розгляді. У цьому дослідженні при подальшому розгляді сільськогосподарських товариств буде використовуватися переважно ця класифікація.

Хоча й в академічному просторі немає поки єдиної думки стосовно класифікації сільськогосподарських товариств, варто підкреслити, що так відбувається через велику кількість чинників та невизначеність одного, за яким можна було б здійснити універсальну класифікацію.

1.3 Діяльність сільськогосподарських товариств

Товариства, що створювалися мали схожі між собою наміри, які полягали у покращенні сільського господарства у тому регіоні, де організація провадить свою діяльність. Центральною задачею таких об'єднань було «покращення сільського господарства», що включало в себе різні активності: наукову діяльність у сфері агрономії²⁸, пряму економічну допомогу селянам,

---

²⁷ Силка О. Становлення і діяльність громадських організацій в українському селі наприкінці XIX - на початку XX ст. (на матеріалах Лівобережжя). Черкаси: Черкаський Національний університет імені Богдана Хмельницького, 2018. С. 124.

²⁸ Елина О. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России. Историко-биологические исследования. 2012. №3. С. 36.

видання періодичних друкованих матеріалів, залучення спеціального агрономічного персоналу, створення спеціалізованих інституцій, зокрема й наукових, тощо²⁹.

Таким чином, товариства, засновані до 1861 року, як наприклад: Вільне економічне товариство, Харківське філотехнічне тощо, на практиці являли собою такі собі майданчики для дискусій, обговорень, представлень нових ідей для дворянства. Такий висновок можна зробити судячи з їхньої діяльності³⁰, та списків членів товариств, серед яких було представлено винятково дворянство³¹. Фактично, спочатку товариство являли собою об'єднання експертів³². До появи товариств для таких експертів не було інституційної можливості збиратися та обмінюватися думками.

У контексті освіти, наприклад, Київське сільськогосподарське товариство брало участь у відкритті Політехнічного інституту у Києві, де розміщувалося також аграрне відділення. Загалом, на Правобережній Україні за сприяннями сільськогосподарських товариств було відкрито чотири навчальні заклади³³. Тож, у загальному сільськогосподарські товариства активно сприяли розвитку агрономічної освіти, виходячи з міркувань, що для покращення сільського господарства необхідні власні спеціалісти.

Товариства також займалися й дослідною справою у тісному зв'язку із державними інституціями³⁴. Наприклад Харківське сільськогосподарське

---

²⁹ Там само. С. 48.

³⁰ Ткаченко С. Досвід діяльності наукових товариств Харкова у XIX–початку XX ст.. Прикладная радиоэлектроника: научно-технический журнал. 2010. 9.2. С. 300; Лукичѳв П.М. Императорское вольное экономическое общество: эволюция первого научного общества России. Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право. 2017. № 2. С. 25.

³¹ Додаток 1.; Лукичѳв П.М. Императорское Вольное экономическое общество как первая общественная организация России. Экономическое возрождение России. 2015. № 4 (16). С. 105.

³² Там само. С. 105.

³³ Лисенко М. Сільськогосподарські товариства і формування освітньо-культурного простору українських губерній Російської імперії (1861–1917 рр.). Дриновський збірник. 2018. 11. С. 255.

³⁴ Лисенко М. Сільськогосподарські товариства і формування освітньо-культурного простору українських губерній Російської імперії (1861–1917 рр.). Дриновський збірник. 2018. 11. С. 256.

товариство відіграло активну роль у створенні дослідних станцій, полів та господарств. Поряд із ними проводилися публічні лекції та спеціальні курси, що мали на меті поширення новітніх знань серед селян та поміщиків³⁵.

З дослідною справою була тісно пов'язана просвітницька діяльність. Загалом, у статутах сільськогосподарських товариств саме «розповсюдження знань» було однією з головних діяльностей³⁶.

Відтак поширення знань могло відбуватися різними шляхами. Одним з провідних заходів було заснування бібліотек³⁷. Так, однією з перших бібліотек у Південно-Західному краї була бібліотека Київського сільськогосподарського товариства³⁸. Окрім бібліотек також створювалися й аграрні спеціалізовані музеї³⁹. Такі заходи створювали спеціальні простори, де можна було знайти фахові літературу.

Насамкінець, товариства активно провадили економічну допомогу селянам та поміщикам, на що отримували субсидії від держави⁴⁰. Кошти, що отримували товариства при прямій економічній допомозі могли витратити на побудову сільськогосподарських споруд, що інтенсифікували виробництво. Це могли бути прокатні та зерноочисні станції, налагодження роботи складських приміщень, покращення логістики чи організація постачання⁴¹. Тобто сільськогосподарські товариства здійснювали інколи пряму економічну допомогу на території, де вони провадили свою діяльність. Ця допомога могла

---

³⁵ Там само. С. 256.

³⁶ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 7.

³⁷ Лисенко М. Сільськогосподарські товариства і формування освітньо-культурного простору українських губерній Російської імперії (1861–1917 рр.). Дриновський збірник. 2018. 11. С. 260.

³⁸ Елина О. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России. Историко-биологические исследования. 2012. №3. С. 36

³⁹ Лисенко М. Сільськогосподарські товариства і формування освітньо-культурного простору українських губерній Російської імперії (1861–1917 рр.). Дриновський збірник. 2018. №11. С. 260.

⁴⁰ Елина О. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России. Историко-биологические исследования. 2012. №3. С. 40

⁴¹ Елина О. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России. Историко-биологические исследования. 2012. №3. С. 48.

полягати у дотаціях місцевим господарствам, щоб вони могли придбати новітню техніку або ж це могла бути допомога у збуті сільськогосподарської продукції⁴².

Отож, діяльність, яку провадили сільськогосподарські товариства була різносторонньою та напряду залежала від тих умов, в яких знаходилося товариство. Проте, вся ця допомога була спрямована на покращення сільськогосподарської діяльності свого регіону. Найкраще розглянути діяльність таких товариств на прикладі Південно Російського товариства сільського господарства, що було створене в Одесі.

1.4 Південно-Російське сільськогосподарське товариство.

На території сучасної України першими сільськогосподарськими товариствами стали Харківське філотехнічне (засноване у 1811 році)⁴³ та Товариство сільського господарства Південної Росії (створене у 1828 році)⁴⁴. Вже після указу про скасування кріпацтва у 1861 році кількість таких об'єднань збільшується в рази та деяким чином видозмінюється. Відтак, якщо перші сільськогосподарські товариства склалися в основному з дворян⁴⁵, то вже після звільнення селян з кріпацтва роль громадських об'єднань на селі зростає⁴⁶. Відповідно, між «елітарними» та селянськими сільськогосподарськими товариствами існувала відчутна різниця.

---

⁴² Там само. С. 35.

⁴³ Мезенцева І. Сільськогосподарські товариства як наукові та громадські організації у Російській імперії останньої третини XVIII - початку XX ст.: Актуальність та історіографія проблеми. Вопросы духовной культуры - ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. 2013. №262. С.79.

⁴⁴ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 17.

⁴⁵ Мезенцева І. Сільськогосподарські товариства як наукові та громадські організації у Російській імперії останньої третини XVIII - початку XX ст.: Актуальність та історіографія проблеми. Вопросы духовной культуры - ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. 2013. №262. С. 79.

⁴⁶ Там само. С. 79.

Для прикладу звичайного функціонування такого «елітраного» товариства можна взяти Південно-Російське сільськогосподарське товариство. Відтак, секретар Товариства сільського господарства Південної Росії у 1878 році опублікував аналітичну працю під назвою «Исторический обзоръ пятидесятилѣтней дѣятельности Императорскаго Общества сельскаго хозяйства южной Россіи»⁴⁷. Спираючись на цю працю можна прослідкувати класичний варіант розвитку сільськогосподарського товариства. Наприклад, автор при описі мотивації створення такого товариства звертає увагу на складну економічну ситуацію у регіоні після «бедствий турецкой войны»⁴⁸, що виражалися у закритті морських портів, скорочені шляхів сполучення із регіоном, а також сам регіон перебував вкрай близько до місць бойових дій. Тож через такі обставини, виходячи з бажання подолати економічні труднощі, сільськогосподарське товариство Південної Росії було заснованим в Одесі у 1828 році⁴⁹.

Структурно товариство складалося з почесних і дійсних членів та членів-співробітників або ж вони могли називатися кореспондентами⁵⁰. Також дійсні члени мали обирати серед себе голову, віце-президента, секретаря та казначея. Власне, люди, що займали ці посади у товаристві, складали Раду товариства, яка мала приймати ті чи інші операційні рішення⁵¹.

При створенні товариства було погоджено, що від Міністра фінансів Російської імперії щорічно буде надходити 5000 рублів⁵², а також дійсні члени мали виконувати щорічний внесок спершу у 50 рублів⁵³, а з прийняттям нового

---

⁴⁷ Боровский М. Исторический обзоръ пятидесятилетней деятельности Императорскаго Общества сельскаго хозяйства Южной Россіи с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 1.

⁴⁸ Там само. С. 15; Аптовано до сучасного правопису.

⁴⁹ Там само. С. 15.

⁵⁰ Там само. С. 20.

⁵¹ Там само. С. 21.

⁵² Боровский М. Исторический обзоръ пятидесятилетней деятельности Императорскаго Общества сельскаго хозяйства Южной Россіи с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 18.

⁵³ Там само. С. 21.

уставу такий внесок скоротився до 8 рублів⁵⁴. Ці кошти використовувалися товариством для провадження діяльності. Члени товариства, що займали посади, не завжди отримували платню за це⁵⁵, проте гроші були необхідні товариству для реалізації освітніх чи наукових проєктів, наприклад, фінансування навчання молодих спеціалістів, яке проводилося у 1838-1848 роках⁵⁶.

Спираючись на періодизацію І. Мезенцевої можна виокремити три періоди існування товариства. Перший хронологічно обмежується 30-тими – 60-тими роками ХІХ століття. Тоді від початку створення товариства, його учасники складали переважно дворянство та таке товариство було радше громадським об'єднанням зі спеціалізацією на сільському господарстві, ніж сільськогосподарським товариством. Мається на увазі, що більшість експертів, агрономів доєднуються лише в наступних етапах. У першому періоді товариство в основному займалося громадською, просвітницькою та статистичною роботою⁵⁷. Проводилися публічні лекції, товариство ознайомлювало бажаючих з новітніми сільськогосподарськими технічними розробками. Так, наприклад, учасників товариства хвилювало питання обробки землі, тому товариство приділяло увагу плугу та іншому сільськогосподарському реманенту⁵⁸. Також у перший період окремим напрямком діяльності товариство, користуючись сучасними термінами, була адвокація. Учасники створили окремий комітет, який виступав від імені

---

⁵⁴ Елина О. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России. Историко-биологические исследования. 2012. №3. С. 45.

⁵⁵ Там само. С. 46.

⁵⁶ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 44.

⁵⁷ Мезенцева И. Роль общества сельского хозяйства южной России в общественном развитии региона в ХІХ - нач. ХХ века. Юг России: реформы, революции, поиски гражданского мира. 2004. №1. С. 86.

⁵⁸ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 81.

товариства за побудову залізничного сполучення на території Південної Росії⁵⁹.

Не менш важливим напрямком діяльності товариства від самого початку стало видавництво друкованих матеріалів. З липня 1830 року матеріали виходили в рамках розділу «Одесского вестника», а у 1832 році було вперше видано «Записки Общества сельского хозяйства Южной России». Регулярне видавництво «Записок...» почалося з 1840 року, коли товариство отримало статус «імператорського»⁶⁰. Наповнення матеріалів товариства різнилася залежно від випуску, але неодмінно була присвячена сільському господарству. Власне, за матеріалами «Записок...» можна прослідкувати історію розвитку сільського господарства у Південній Росії⁶¹.

Також товариство у певний час зі своїх коштів забезпечувало навчання молодих спеціалістів з тією метою, щоб у Південній Росії збільшувалася кількість компетентних агрономів⁶². Якщо на початку свого існування товариство не підтримувало створення спеціальних вищих навчальних закладів⁶³, то з часом ця думка змінилася. Освіта стала однією з провідних напрямків, в яких працювало Південно-Російське товариство.

Хронологічно другим етапом існування товариства був період 60-тих – 90-тих років XIX століття. У цей час до товариства доєднується велика кількість науковців, агрономів, через що у товаристві з'являється новий вектор діяльності – науковий⁶⁴. Виражається цей напрямок, перш за все, у розробці

---

⁵⁹ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 63.

⁶⁰ Мезенцева И. Роль общества сельского хозяйства южной россии в общественном развитии региона в XIX - нач. XX века. Юг России: реформы, революции, поиски гражданского мира. 2004. №1. С. 85.

⁶¹ Там само. С. 86.

⁶² Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 48.

⁶³ Там само. С. 54.

⁶⁴ Мезенцева И. Роль общества сельского хозяйства южной россии в общественном развитии региона в XIX - нач. XX века. Юг России: реформы, революции, поиски гражданского мира. 2004. №1. С. 87.

практичних стратегій та поряд для господарств по боротьбі зі шкідниками та загальному підвищенню ефективності сільського господарства, з точки зору агрономії⁶⁵. Проте громадський вектор діяльності товариства лишається актуальним, учасники товариства займаються питаннями сільськогосподарського машинобудування, кредитування та розробці законодавства⁶⁶. Цей напрямок був важливим, адже політично-економічна ситуація у регіоні зазнала глобальних змін після скасування кріпацтва у 1861 році та була гостра необхідність у адаптації до нових умов.

Діяльність товариства визначалася статутом як розвиток сільського господарства та особливо тих його сфер, які найбільш затребувані на території «южной Росії»⁶⁷, а також поширень знань та новацій серед тих, хто проживає на цій території. Власне, територіально товариство перш за все охоплювало Херсонську губернію. На практиці, товариство від свого початку займалося корисними, хоча й не дуже послідовними справами. Так, одним з перших напрямків, яким займалося товариство, була оцінка регіону та подальший його аналіз, за яким було складений план по заохоченню переміщення робочої сили на південь Російської імперії⁶⁸. Товариство, опрацьовуючи наявний матеріал, також пропонували чіткі кроки, що мали б призвести до покращення та збільшення ефективності сільського господарства⁶⁹.

Третій період діяльності товариства розпочався у 90-тих роках XIX століття та завершився у 1918 році. В останньому періоді функціонування товариства воно значно розширилося та з'явилася велика кількість нових комітетів, що займалися окремими напрямками та мали власні періодичні видання, як наприклад: «Труды комитета винограводства» чи «Труды комитета шелководства». У цей період товариство займалося найбільше науковою

---

⁶⁵ Там само. С. 87.

⁶⁶ Там само. С. 87.

⁶⁷ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 19.

⁶⁸ Там само. С. 68.

⁶⁹ Там само. С. 68.

агрономічною діяльністю, а також було сконцентроване на організації навчальних курсів для агрономічних спеціалістів⁷⁰.

Висновки до розділу

Поява сільськогосподарських товариств у Російській імперії стала визначальним для поступу в розвитку сільського господарства. Від початку свого існування товариства вбачали своєю головною задачею покращення становища сільського господарства. За XIX століття товариства поширилися Російською імперією, зокрема виникли й на території України. Показовим прикладом такого товариства є Товариство сільського господарства Південної Росії, що виникло у 1828 році в Одесі. Такі товариства мали різні вектори у своїй діяльності. Якщо до скасування кріпацтва у 1861 році діяльність товариств була орієнтована в основному на поміщиків як суб'єктів у сільському господарстві, то в другій половині XIX століття, діяльність товариств набула ширших просвітницьких рис.

Серед видів діяльності сільськогосподарських товариств також була присутня дослідна справа, наукова діяльність, пряма економічна допомога. Загалом, активності, що провадили сільськогосподарські товариства були спрямовані на покращення сільського господарства.

Втім, варто зауважити, що діяльність сільськогосподарських товариств носила характер загальний та сприяла розвитку сільського господарства опосередковано через покращення умов для виробників сільськогосподарської продукції, але товариства рідко працювали напряму на відміну від інституту соціальної агрономії, про який йтиметься у наступному розділі.

---

⁷⁰ Мезенцева И. Роль общества сельского хозяйства южной россии в общественном развитии региона в XIX - нач. XX века. Юг России: реформы, революции, поиски гражданского мира. 2004. №1. С. 88.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА АГРОНОМІЯ

За XIX століття сільськогосподарські товариства розвинулися від точкових ініціатив до інституту з багатьма членами по всій країні. Проводячи свою діяльність, члени товариств докладали зусиль до розвитку та реалізації змін у сільському господарстві. Сільськогосподарські товариства хоча й займалися лобіюванням тих чи інших питань у державних органах, проте вони все ж не мали інституційної сили до реформ та кардинальних змін. Такі зміни могли здійснити лише державні інститути.

Тож на початку XX століття були розпочаті глибинні реформи сільського господарства за ініціативи Петра Столипіна, тогочасного голови Ради Міністрів. Реформа полягала у докорінній зміні підходу до господарювання на селі, таким чином селяни отримали змогу вийти із общини, отримати землю у приватну власність та самостійно провадити господарство. Такий поворот у бік індивідуалізму мав на меті розвинути сільське господарство, допомігши ініціативним та здібним господарям краще використовувати наявні ресурси задля більшого прибутку.

Втім, після впровадження реформи для держави швидко стало зрозуміло, що ключ до успішності сільського господарства полягав не лише у земельній реформі, але й у підтримці селян шляхом різної агрономічної допомоги⁷¹. Мається на увазі, що лише отримавши можливість вийти з общини селянин не міг одразу провадити успішне господарство, адже для цього йому не вистачало зокрема знань, техніки тощо. Сільськогосподарські товариства, що займалися дослідною справою, справді, досягали окремих значних успіхів у агротехніці, проте цей успіх майже ніколи не був масштабований до конкретних сільських господарств, а знаходився переважно лише у тих самих дослідних станціях⁷².

---

⁷¹ Khlebnikov P. *Agricultural Development in Russia, 1906-17: Land Reform, Social Agronomy and Cooperation*. London: The London School of Economics and Political Science, 1991. С. 168.

⁷² Там само. С. 175.

Власне, запровадження інституту соціальної агрономії було покликане вирішити таку наявну проблему, тобто допомогти селянам отримати доступ до сучасних форм та методів сільського господарства.

2.1 Поява та розвиток інституту соціальної агрономії

Спеціалісти з агрономії на селі з'явилися ще до початку столипінських реформ, втім їхня кількість була доволі низькою: на 1905 рік налічувалось 400 агрономів проти 10 000 у 1914, та надавали агрономи свої послуги спочатку на рівні губерній та уїздів, де проживали більше 100 000 селян⁷³, тож їхня ефективність не могла бути високою.

Істотні зміни розпочалися з 1905 року, коли розпочалася адміністративна реформа по поділу на райони. Відтоді агрономи почали прикріплюватися до конкретних районів, та кожен з районів в середньому вже налічував не сотні тисяч селян, а близько 40 000⁷⁴. Власне, ініціатива по виокремленню районів належала земствам, що на локальному рівні прийняли рішення адміністративно розділити уїзди за схожістю природно-кліматичних зон⁷⁵. Тож агрономи могли більш ефективно виконувати свої задачі, працюючи з меншою кількістю селян, чий господарства перебували у схожих природно-економічних умовах.

Варто зауважити, що розвиток соціальної агрономії на рівні земств не був одновекторним, направленим на збільшення кількості залучених агрономів. Показовим прикладом може слугувати Чернігівське земство, яке у 1906 році створило позицію агронома у земстві, а через рік скасувало її⁷⁶. Проте вже у 1911 році земство заклало у бюджет три позиції агрономів,

---

⁷³ Khlebnikov P. *Agricultural Development in Russia, 1906-17: Land Reform, Social Agronomy and Cooperation*. London: The London School of Economics and Political Science, 1991. С. 172.

⁷⁴ Там само. С. 172.

⁷⁵ Книга М. *Сельскохозяйственное просвещение в период столыпинской реформы: диалог власти и земства*. Власть. 2011. №9. С. 131.

⁷⁶ Хижняков В. *Чернігівська старовина*. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 262.

створивши три агрономічні райони⁷⁷. В той же час одеська уїзна земська управа демонструє іншу динаміку, яка у 1907 році створює 5 агрономічних районів⁷⁸. Заробітна плата агрономам, яких запрошували до роботи на селі, зазвичай виплачувалася із місцевих земських бюджетів та могла коливатися залежно від земства⁷⁹.

В загальному ж тенденція на поглиблення соціальної агрономії зберігалася на початку ХХ століття. Більшість земств працювали у напрямку розширення співпраці між державними органами та населенням. Інститут соціальної агрономії швидко розповсюдився губерніями Російської імперії та безпосередня агрономічна робота активно починає вестись з початком реалізації столипінських реформ.

2.2 Соціальні агрономи

Користуючись поняттям «соціальна агрономія», ми вживаємо поняття «соціальна», з огляду на те, що задачею місцевих агрономів була співпраця із селянами напряду. Саме ці районні агрономи були провідниками агрономічної допомоги, що надавала держава селянам⁸⁰. Тобто соціальною агрономією, користуючись визначенням одного з перших дослідників цього питання, сучасника Олександра Чаянова, за яким під соціальною агрономією слід розуміти увесь комплекс соціальних заходів, що вживала держава для всебічного розвитку сільського господарства⁸¹. Звертаючись до агрономів, слід брати до уваги той факт, що вони були тими виконавцями, провідниками,

---

⁷⁷ Хижняков В. Чернігівська старовина. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 265.

⁷⁸ Отчеть Одесской уездной земской управы за 1907 г. Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелось, 1908. С. 3 (4).

⁷⁹ Хижняков В. Чернігівська старовина. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 265; Отчеть Одесской уездной земской управы за 1907 г. Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелось, 1908. С. 3 (4).

⁸⁰ Khlebnikov P. Agricultural Development in Russia, 1906-17: Land Reform, Social Agronomy and Cooperation. London: The London School of Economics and Political Science, 1991. С. 173.

⁸¹ Chayanov A. Main ideas and methods of social agronomy (part 1) (article of A. V. Chayanov). Крестьяноведение. №1. С. 8.

що втілювали у життя соціальну агрономію. Агрономи мали б «акселерувати та раціоналізувати природній розвиток сільського господарства»⁸².

Властивість роботи районних агрономів передбачала глибоке занурення у справи свого району, його показники, особливості, а це вимагало часу. Тривалість перебування спеціаліста на своєму робочому місці коливалась відносно місцевості та в середньому дорівнювала одному року, хоча й далеко не всі спеціалісти лишались так довго⁸³. Тому ефективність соціальної агрономії дуже залежала від контексту та умов, в яких доводилось працювати спеціалістам.

Серед соціальних заходів, що мали б реалізовувати районні агрономи варто згадати публічні лекції, читання, громадські обговорення, розповсюдження профільної друкованої продукції, а також проведення спеціальних агротехнічних виставок тощо⁸⁴. Такий різний спектр обов'язків місцевих агрономів можна пояснити тим фактом, що до роботи вони залучалися земствами та відповідно до певних потреб, через це задачі агрономів могли коливатися від земства до земства. Втім варто зауважити, що в більшості випадків агрономи, справді, займалися як і організаторською роботою по проведенню читань, публічних виставок, лекцій, так і дослідною справою, вивчаючи свій регіон, де провадили діяльність⁸⁵.

Тобто реалізовувалися такі заходи, що мали на меті залучення селянства до новітніх знань у агрономії. Ця робота районних агрономів мала б подолати прірву, що утворилася між експериментальними зразками у дослідних станціях та масовим споживачем. Проте, варто зауважити, що проблемою було не налагодження стабільного виробництва новітніх досягнень агротехніки, а

---

⁸² Chayanov A. Main ideas and methods of social agronomy (part 1) (article of A. V. Chayanov). Крестьяноведение. №1. С. 11.

⁸³ Khlebnikov P. Agricultural Development in Russia, 1906-17: Land Reform, Social Agronomy and Cooperation. London: The London School of Economics and Political Science, 1991. С. 177.

⁸⁴ Chayanov A. Main ideas and methods of social agronomy (part 1) (article of A. V. Chayanov). Крестьяноведение. №1. С. 14.

⁸⁵ Там само. С. 14.

першочергово, необхідно було створити попит на таку техніку й знання. Отож, необхідно було спершу переконати селянина у необхідності сільськогосподарського розвитку.

Соціальну агрономію від усіх інших заходів, що раніше здійснювалися на території Російської імперії, наприклад діяльність сільськогосподарських товариств, істотно відрізняє дистанція до селян, на якій перебували соціальні агрономи. Якщо попередні інституції існували цілком сепаровано від селян, здійснюючи свою роботу, яка мала б опосередковано вплинути на розвиток сільського господарства, то соціальні агрономи перебували в безпосередній близькості до селян.

Соціальну агрономію від усіх інших заходів, що раніше здійснювалися на території Російської імперії, наприклад, діяльність сільськогосподарських товариств, істотно відрізняє дистанція до селян, на якій перебували соціальні агрономи. Якщо попередні інституції (товариства) існували цілком окремо від селян, здійснюючи свою роботу, яка мала б опосередковано вплинути на розвиток сільського господарства, то соціальні агрономи перебували в безпосередній близькості до селян.

Через таку специфіку тісної роботи із селянами, агрономи мусили проживати достатньо близько, щоб у селян була можливість звернутися напяму до спеціаліста. Тож, агрономи винаймали простір для себе у найбільшому селі свого району. Часто умови проживання у агрономів були неякісними: тісні приміщення, складнощі з інфраструктурою тощо⁸⁶.

Втім, варто звернути увагу, що хоча й у історіографії та тогочасних джерелах можна зустріти велику кількість схвальних оцінок роботи соціальної агрономії, втім плідна робота із селянами вимагала високої компетенції від спеціалістів, зокрема й комунікативних навичок і глибокого розуміння своїх цілей та задач. Проте останнього могло бракувати, особливо, молодим

---

⁸⁶ Khlebnikov P. *Agricultural Development in Russia, 1906-17: Land Reform, Social Agronomy and Cooperation*. London: The London School of Economics and Political Science, 1991. С. 176.

спеціалістам, що тільки закінчили навчання у місті⁸⁷. Мається на увазі, що спеціалісти, які навчалися у містах отримували часто загальні знання із агрономії, біології чи зоології, але для справді ефективної роботи серед задач районного агронома була адаптація, набутих в освітніх закладах, знань під місцеві реалії для максимізації ефективності. З таких позицій критикує підхід деяких агрономів сучасник Олександр Чаянов⁸⁸.

Отож, виконавці соціальної агрономії, власне районні агрономи, часто запрошувалися до роботи на селі земствами, отримуючи зарплатню із земських бюджетів. До задач районних агрономів входила комплексна робота із селянами, що полягала у просвітницькій, організаторській та науковій діяльності по покращенню сільського господарства у своєму районі. Умови, в яких знаходилися районні агрономи, напряду залежали від земства, на яке вони працювали, а відповідно й ефективність роботи так само коливалися залежно від контексту.

Висновки до розділу

Соціальна агрономія як окрема інституція повноцінно оформлюється на селі під час реалізації столипінських реформ. Це було пов'язано з тим фактом, що в цей час стрімко збільшується кількість селян, що одноосібно займалися сільським господарством. Задля забезпечення таких селян необхідними знаннями та технічною базою для успішного господарювання, земства здійснюють адміністративні реформи своїх уїздів з урахуванням природно-кліматичних чинників та запрошують до роботи на селі спеціалістів з агрономії. Таким чином починає формуватися інститут соціальної агрономії. Варто зауважити, що описаний процес залежав від контексту того чи іншого земства, але загальна тенденція була такою.

---

⁸⁷ Khlebnikov P. Agricultural Development in Russia, 1906-17: Land Reform, Social Agronomy and Cooperation. London: The London School of Economics and Political Science, 1991. С. 173.

⁸⁸ Chayanov A. Main ideas and methods of social agronomy (part 1) (article of A. V. Chayanov). Крестьяноведение. №1. С. 18.

Запрошені спеціалісти з агрономії при роботі на селі займалися широким спектром задач: від пропагандистської роботи серед селян до агрономічних досліджень по покращенню врожайності. Власне, районні агрономи були провідниками знань до селян, що не мали спеціальної освіти. З метою поширення агротехнічних знань проводилися виставки, ярмарки, публічні лекції тощо. Тобто робота районного агронома була комплексною та виражала всю ту допомогу, яку держава прагнула забезпечити селянам.

Умови, в яких доводилося працювати районним агрономам, не завжди були комфортними, що безумовно впливало на якість їхньої роботи. Проте, знову таки, ці умови тісно були пов'язані із земством та тієї політикою, що вони провадили.

Отож, покращення сільського господарства, над якими працювали агрономи та сільськогосподарські товариства були різними та конкретно залежали від обставин, в яких велася робота. Тому в наступному розділі буде докладніше розглянута діяльність товариства сільського господарства на прикладі товариства сільського господарства Південної Росії та буде проаналізована діяльність агрономів на прикладі Одеської земської управи.

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ

За час діяльності сільськогосподарських товариств та соціальної агрономії у сільському господарстві відбулися певні зрушення. Перш за все, сільськогосподарські товариства у ХІХ столітті всіляко промотували розвиток сільського господарства в місцях, де вони провадили свою діяльність. Після появи соціальної агрономії, місцеві агрономи займалися ідентичною хоча й більш точковою діяльністю, з огляду на те, що агрономи зазвичай мали вужчу територіальну спеціалізацію. Власне, й результати діяльності цих двох інституцій: сільськогосподарських товариств та соціальної агрономії, різнилися. Найкраще розглянути такі результати можна на конкретних прикладах. Для репрезентації сільськогосподарських товариств можна звернутися до історії діяльності Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії та що стосується соціальної агрономії, то варто звернути увагу на земські звіти, адже місцеві агрономи провадили свою діяльність в рамках конкретних земств.

3.1 Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії

Діяльність товариства сільського господарства Південної Росії мала широкий спектр. Від початку свого заснування товариство займалося різними векторами діяльності, серед яких можна виділити адвокаційний, дослідний та просвітницький. Спираючись на «Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского общества сельского хозяйства южной России», варто зазначити, що ці вектори часто перепліталися, втім діяльність все ж велася окремо.

Під адвокаційним вектором розуміється такий комплекс діяльності, що полягав у просуванні рішень, ідей, що були б вигідні для розвитку сільського господарства. Наприклад, товариство лобіювало відкриття окремих відділень

в рамках фізико-математичних факультетів, наприклад Новоросійського університету, що охоплювали б різні галузі сільського господарства⁸⁹.

Також в рамках адвокації товариство займалися тим, що просувало ідею побудови залізничного сполучення у Новоросійському краї. Член товариства І. Демоль першим розпочав роботу в цьому питанні з 1830-х років⁹⁰. Після планомірної роботи статистичного комітету товариства, було сформована чітке обґрунтування необхідності створення залізничного сполучення. Зібрані дані були направлені до влади у 1864 році через Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернатора Павла Коцебу, який зміг передати такий запит імператору⁹¹. Запит був задоволений імператором та будівництво залізничного сполучення розпочалося. Цей приклад є одним з найяскравіших, що демонструє результати адвокаційної роботи товариства.

Насамкінець, товариство адвокувало не лише широкі питання, як-от залізничне сполучення, а й звертало увагу на дрібніші проблеми, з якими могли стикатися виробники сільськогосподарської продукції. Проблема полягала в ускладненнях вантажних перевезень залізничним шляхом. Труднощі полягали у зависоких, на думку членів товариства, тарифів перевезення залізницею та в тому, що деякі підприємці навмисно перевантажували чергу на перевезення вантажів, а після цього за гроші ліквідували штучну чергу⁹². Через зв'язки з очільником Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства товариство змогло організувати спеціальну комісію, в яку входили також і члени товариства. За результатами роботи цієї комісії труднощі були подолані та тариф знижено⁹³.

---

⁸⁹ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 42.

⁹⁰ Там само. С. 45.

⁹¹ Там само. С. 49-51.

⁹² Там само. С. 52.

⁹³ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 53.

Таким чином, товариство успішно займалося адвокацією інтересів виробників сільськогосподарської продукції в різних масштабах, активно комунікуючи із представниками влади, намагаючись вирішувати проблеми на системному рівні.

Просвітницький вектор роботи товариства передусім був пов'язаним із освітою. Про це свідчить не тільки прагнення розширити навчальний потенціал у існуючих навчальних закладах, а й створити такий потенціал власноруч, шляхом фінансування навчання окремих спеціалістів при господарствах деяких поміщиків або ж у вищих агрономічних навчальних закладах. Таким чином, товариство з 1838 до 1848 року фінансувало навчання молодих людей при господарствах поміщиків та за цей час підготувало 23 спеціаліста⁹⁴. Після 1848 року товариство продовжило фінансування навчання, проте вже у Горигорецькому землеробському інституті, що знаходилося в Могильовській губернії, а не при господарствах поміщиків⁹⁵. Такі діяльності провадилися власним коштом товариства та забезпечили агрономічну освіту декільком десяткам молодих спеціалістів, які після навчання займалися господарством у Новоросійсько-Бессарабському генерал-губернаторстві, перебуваючи на посадах керуючих маєтностями.

Дослідний вектор роботи товариства був пов'язаний напряму із технічним розвитком сільського господарства. Наприклад, товариство приділяло велику частку уваги новим технологіям, зокрема зняряддям для обробки землі. Члени товариства проводили дослідження задля визначення найбільш ефективного плугу, жнивварної, молотильної машин⁹⁶. Та в процесі таких досліджень товариство дійшло висновку, що однією з перепон до поширення новітніх технологій у сільському господарстві була висока вартість запчастин та комплектуючих, зокрема для плугів. Через це,

---

⁹⁴ Там само. С. 33.

⁹⁵ Там само. С. 34.

⁹⁶ Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. С. 69, 83-84.

товариство звернулося із клопотанням стосовно ліквідації чи зниження мит на ввезення таких товарів. Незабаром, це клопотання задовільнили⁹⁷.

Згодом, товариство дійшло рішення створити музей сільськогосподарських знарядь у 1848 році, задля поширення знань про новітні технології. Так як товариство після певної кількості досліджень сільськогосподарської техніки мало достатню компетенцію для самостійного створення музею. Заснування музею мало привернути увагу та змотивувати виробників сільськогосподарської продукції переходити на нові технології. Музей проіснував до 1860 року та за цей час виставкові моделі привертали увагу відвідувачів, через що вони робили замовлення для своїх господарств⁹⁸. Тобто музей ефективно виконував свою просвітницьку функцію.

Також з метою поширення знань та культивування найкращих сортів сільськогосподарської продукції товариством було започатковано щорічний конкурс найкращого зерна у 1832 році. В рамках такого конкурсу, учасникам пропонувалися нагороди та заохочення до вирощення найкращих сортів, які оцінювалися за заданими параметрами ваги та розміру⁹⁹. Власне, про успіх такої кампанії може свідчити той факт, що згідно списку переможців через 20 років існування конкурсу, матеріали, які надавалися переможцями, значно перевищували початкові задані параметри¹⁰⁰. Тобто виробникам сільськогосподарської продукції вдалося вивести сорти істотно кращі за початкові еталонні примірники. Саме ж поширення сортів позитивним чином впливало на розвиток сільського господарства, підвищуючи врожайність.

Отож, вектори діяльності товариства сільського господарства Південної Росії були комплексними та часто перемежовувалися. Втім, така комплексність забезпечувала реальні результати діяльності. Відтак, за допомогою адвокації членам товариства вдалося істотно покращити умови перевезення продукції для виробників сільськогосподарської продукції,

---

⁹⁷ Там само. С. 82.

⁹⁸ Там само. С. 86.

⁹⁹ Там само. С. 89.

¹⁰⁰ Там само. С. 91.

люблювавши побудови залізниці та зниження тарифів вантажного перевезення. Сприяння товариства дослідній справі дозволило розвиток сільськогосподарської техніки, а від цього підвищення врожайності та ефективності сільського господарства. Насамкінець, просвітницька діяльність товариства, зокрема у вигляді музею, мала на меті розповсюдити знання про новітні технологічні та агрономічні досягнення задля покращення становища сільського господарства. Все ж, варто зауважити, що робота товариства була більш загальною та допомога виробникам сільськогосподарської продукції набувала непрямого характеру, на противагу роботі інституту соціальної агрономії.

3.2 Соціальна агрономія

Як вже було вище сказано, інститут соціальної агрономії сформувався в рамках земських управ. Земська агрономічна допомога полягала в наданні різносторонньої підтримки селянам. Фактичною реалізацією цієї допомоги займалися дільничні агрономи. Звернувшись до звітів земських управ, можна прослідкувати, як виглядала така допомога на практиці. Якісним є звіт Одеської земської управи за 1907 рік.

В Одеській земській управі було створено 5 дільниць, проте коштів вистачило в 1907 році на 3 дільничних агрономів у Раснопольській, Северинівській та Нечаянській дільниці. Запрошені дільничні агрономи мали широкий спектр обов'язків¹⁰¹.

Перш за все, агрономи мали займатися створенням показових полів¹⁰². Показовим полем був такий відтинок землі, який брався у оренду в місцевого селянина та оброблювався агрономом. На такому полі висаджувалися культури, які агрономи прагнули розповсюдити серед населення, а саме: чорний пар, озим, яр та кукурудза¹⁰³. Власники землі, які надавали в оренду

---

¹⁰¹ Отчеть Одесской уездной земской управы за 1907 г. Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелось, 1908. От. 3. С. 14-15.

¹⁰² Там само. С. 13.

¹⁰³ Там само. С. 17.

свою землю для створення показового поля могли отримувати компенсацію у грошовому еквіваленті, втім земства прагнули компенсувати не грошима, а наданням в безкоштовне користування на певний час сільськогосподарської техніки. На думку земських агрономів, така модальність оренди забезпечувала розповсюдження знань про новітню техніку та в підсумку приносила більше користі власникам землі ніж грошова компенсація¹⁰⁴. Показові поля були однією з найефективніших активностей дільничних агрономів, адже мала найбільший відклик від селян, адже вони могли бачити наживо користь та переваги знань, що прагнули розповсюдити місцеві агрономи. Більш того, на тих відтинках, де влаштовувалися показові поля, згодом суттєво підвищувалася врожайність, що також сприяло зацікавленню серед селян.

Окрім показових полів дільничні агрономи також займалися самостійним посівом люцерни. Насінням такої трави засівалися вільні низини Одеського уїзду¹⁰⁵. Такі посіви слугували ще одним реальним прикладом для селян користі використання певних культур. Люцерна була корисною у господарстві для селян як кормова культура для тварин, втім для дільничних агрономів розповсюдження люцерни слугувало також приводом для подальшого переконання селян у користі й ефективності інших культур, які висаджувалися вже на показових полях (чорний пар, озимі, кукурудза тощо).

Дільничні агрономи також опікувалися прокатними станціями¹⁰⁶. Тобто такими закладами, де знаходилася спеціальна сільськогосподарська техніка. До прокатних станцій селяни вільно могли звертатися та за невелику плату отримувати у користування складну техніку, яку навряд чи самі могли б придбати. Селяни, які надавали свою землю для створення показових полів, могли користуватися технікою з прокатних станцій взагалі безоплатно.

Тобто агрономи мали всіляко сприяти розповсюдженню нових, більш якісних сільськогосподарських культур, зокрема через постачання посівного

---

¹⁰⁴ Там само. С. 17.

¹⁰⁵ Там само. С. 24.

¹⁰⁶ Отчеть Одесской уездной земской управы за 1907 г. Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелось, 1908. От. 3. С. 22.

матеріалу, добрив та сантехнічних засобів для обробки сільськогосподарської продукції¹⁰⁷. Така матеріальна допомога була цілком безоплатною для селян та надавалися в тих об'ємах, що були потрібні селянам та в рамках бюджету земства.

Втім, безпосередньою роботою із полем агрономи не обмежувалися. До їхніх більш соціально-орієнтованих обов'язків також входило сприяння утворенню селянських об'єднань, кредитних товариств тощо¹⁰⁸. Таким чином агрономи намагалися створити та розвинути низові горизонтальні зв'язки на селі серед мешканців. Власне, кооперація, мала б позитивно вплинути на ефективність сільського господарства, адже мала на увазі проактивну позицію селянина у виробництві.

До так званих соціально-орієнтованих обов'язків агронома входило також проведення лекцій, публічних обговорень, читань, дискусій та розповсюдження друкованих матеріалів¹⁰⁹. Саме такі соціальні інтеракції мали на меті залучити ширше коло селян до новітніх агротехнічних знань. Через друковані матеріали транслювалися загальні популярні знання про боротьбу зі шкідниками чи хворобами рослин (наприклад «Что такое зона и как ее уничтожить»¹¹⁰). Такі брошури були складені спеціальним чином для селян, тобто не дублювали академічні знання, а пояснювали зрозумілою для селян мовою, через це користувалися популярністю, про що свідчить той факт, що один тираж у 1907 році розійшовся серед селян ще до початку осені, тобто до одного з найбільш активних періодів сільськогосподарської роботи¹¹¹.

Публічні лекції, читання та дискусії агрономи організовували окремо з попередньою підготовкою задля залучення якомога ширшого кола слухачів. Для більш якісної презентації матеріалу агрономам було доступно для використання не лише друкована продукція, а й наприклад «волшебный

---

¹⁰⁷ Там само. С. 14.

¹⁰⁸ Там само. С. 14.

¹⁰⁹ Отчеть Одесской уездной земской управы за 1907 г. Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелось, 1908. От. 3. С. 29.

¹¹⁰ Там само. С. 29.

¹¹¹ Там само. С. 30.

шар»¹¹², тобто прототип сучасного проектора. Такі заходи заохочували селян більш активно доєднуватися та брати участь в обговореннях.

Отож, робота дільничних агрономів передбачала різний спектр задач: від безпосередньої роботи в полі на землі, до організації публічних обговорень та фасилітації низових ініціатив. Результатами впровадження інституту соціальної агрономії на селі можна вважати кратне наближення агрономічної допомоги до її отримувачів, тобто до селян. Така допомога через дільничних агрономів стала більш доступною для пересічного селянина, що позитивно впливало на місцевий розвиток сільського господарства.

Висновки до розділу

Хоча й цілі сільськогосподарських товариств та соціальних агрономів були схожі, адже полягали у розвитку сільського господарства, проте методи, які використовувалися суттєво відрізнялися на методологічному рівні. Цей факт яскраво видно при детальному розгляді діяльності на прикладах.

Члени товариства сільського господарства Південної Росії займалися в основному адвокаційною, просвітницькою та дослідною діяльностями. Лобіюючи ті чи інші позитивні рішення для виробників сільськогосподарської продукції, товариство спрощувало процес виробництва та доставки готової продукції. Провадячи власні дослідження, та фінансуючи навчання спеціалістів, товариство забезпечувало загальний технічний розвиток регіону. Отож, методологія діяльності товариства сільського господарства Південної Росії полягала у більш широкій, опосередкованій допомозі розвитку сільського господарства. Результати діяльності товариства скоріше сприяли розвитку, ніж акселерували.

На противагу діяльність соціальних агрономів була направлена на конкретних селян, у прикладі агрономів Одеської земської управи на селян Одеського уїзду. Тобто їхня діяльність була більш точковою. Дільничні

---

¹¹² Там само. С. 31.

агрономи реалізовували ту агрономічну допомогу від земств для селян. Шляхом демонстрації показових полів чи створення прокатних станцій, агрономи не тільки показували переваги новітніх технологій у сільському господарстві, а й створювали доступ селянам до них. Також соціальна робота із населенням сприяла розвитку низових ініціатив та безпосередньому поширенню знань. Тому результатами діяльності інституту соціальної агрономії мали на меті кратно пришвидшити розвиток сільського господарства на місцях через надання безпосередньої допомоги.

ВИСНОВКИ

Сільське господарство Російської імперії становило основу економіки держави та у ньому була зайнята переважна частина населення. Втім, сільське господарство довгий час лишалося традиційним, нерозвиненим у порівнянні з західноєвропейським. Тобто ті моделі та технічні новації, що використовувалися у Європі, на теренах Російської імперії з'явилися пізніше. Також у питанні розвитку та реформ сільського господарства у Російській імперії істотну роль грали недержавні інституції. Тоді як держава не здійснювала реформ саме з ціллю покращення сільського господарства до початку ХХ століття, недержавні інституції, що поступово з'являлися активно займалися цим питанням. До таких недержавних інституцій слід віднести товариства сільського господарства та соціальну агрономію. Отож, варто констатувати, що розвиток сільського господарства у ХІХ – початку ХХ століття тісно пов'язаний із діяльністю сільськогосподарських товариств та інституту соціальної агрономії.

У першій половині ХІХ століття з'явилися сільськогосподарські товариства, що були спершу дворянськими елітарними об'єднаннями інтелектуалів, які спрямовували свої зусилля на покращення становища сільського господарства. Такі товариства займалися адвокаційною, дослідною та просвітницькою діяльністю. На теренах України серед таких товариств можна згадати Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії, що діяло на території Херсонської губернії. Серед їхніх досягнень у покращенні сільського господарства варто згадати: лобювання побудови залізничного сполучення, зменшення тарифів на перевезення сільськогосподарської продукції, дослідження у напрямку технологічного розвитку знарядь для обробки землі. Власне, діяльність товариства була направлена на загальний розвиток регіону.

Натомість інститут соціальної агрономії виник значно пізніше на базі земств. Повноцінне його оформлення відбулося в часи Столипінських реформ,

адже тоді найбільше виникла потреба в агрономах, адже велика частина селян почала провадити одноосібне господарство. Власне, під інститутом соціальної агрономії слід розуміти таку мережу агрономів, яка утворилася у більшості земств. Ця мережа складалася з участкових агрономів, які виконували свою роботу на певних ділянках, так званих участках, які адміністративно виокремлювали земства. Робота соціальних агрономів полягала у комплексній допомозі місцевому селянству у покращенні сільського господарства. Обов'язки участкових агрономів включали як і практичні заходи по роботі в полі, як наприклад створення показових полів для демонстрації переваг певних культур у певній місцевості, так і соціальні заходи з метою поширення агротехнічних знань. Досягненням роботи місцевих агрономів можна вважати надання релевантної допомоги на місцях безпосереднім реципієнтам, тобто селянам. Тобто така близькість роботи місцевих агрономів була їхньою істотною перевагою над попередніми заходами, що здійснювалися та мали на меті вплинути опосередковано.

Результати діяльності сільськогосподарських товариств та інституту соціальної агрономії суттєво покращили становище сільського господарства Російської імперії. Втім, варто розрізняти, що діяльність сільськогосподарських товариств була більш широкою та загальною, що можна побачити на прикладі діяльності товариства сільського господарства Південної Росії. Члени цього товариства користуючись своїми зв'язками займалися лобіюванням інтересів виробників сільськогосподарської продукції, фінансуванням дослідної справи тощо. Тобто така діяльність мала на меті створити кращі умови для розвитку сільського господарства. Контрастно виглядає як близько до селян провадили свою діяльність агрономи. Тобто, їхня робота набагато більш посередньої та полягала у конкретній роботі із селянами. Соціальні агрономи провадили точкову роботу із певними селянськими колективами у питаннях просвітництва, безпосередньої роботи в полі тощо. Тим самим їхня діяльність мала на меті не змінити чи покращити умови розвитку, а, власне, акселерувати цей розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Боровский М. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. 362 с.
2. Историческое обозрение 60-летней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Санкт-Петербург: Типография Киршбаумъ, 1888. 237 с.
3. Обзор деятельности Министерства государственных имуществ в царствование Александра III. Санкт-Петербург: Типография Киршбаумъ, 1901. 310 с.
4. Отчет Одесской уездной земской управы за 1907 г. Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелось, 1908. 726 с.

Література:

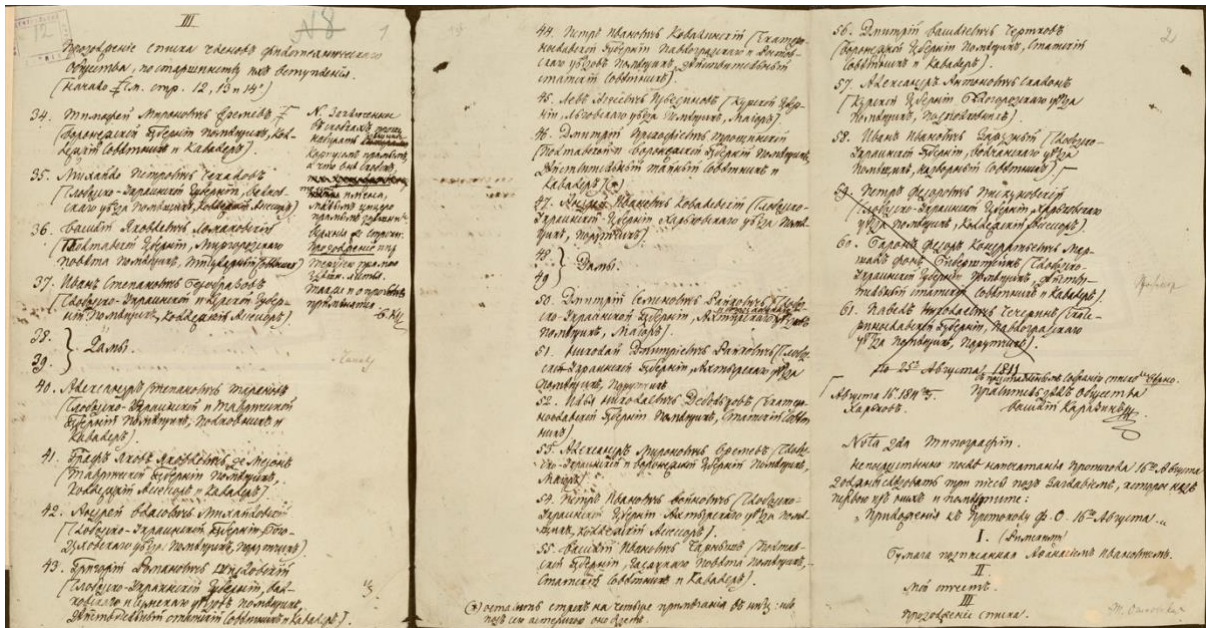
1. Довженко И. Сельскохозяиственные общества доревлюционной России, их особенности и размещение. Историческая география России XII – начала XX в. 1975. . С. 207-216.
2. Елина О. Местные сельскохозяиственные общества: на пути к аграрной модернизации России. Историко-биологические исследования. 2012. №3. С. 34-63.
3. Книга М. Сельскохозяиственное просвещение в период столыпинской реформы: диалог власти и земства. Власть. 2011. №9. С. 130-132.
4. Козлов С. «Свободное государственное служение». К 200-летию Московского общества сельского хозяйства. Вестник Российской академии наук. 2020. Т. 90. №5. С. 454-465.

5. Лисенко М. Сільськогосподарські товариства і формування освітньо-культурного простору українських губерній Російської імперії (1861–1917 рр.). Дриновський збірник. 2018. №11. С. 42-57.
6. Лукичѳв П. Императорское Вольное экономическое общество как первая общественная организация России. Экономическое возрождение России. 2015. №4(16). С. 100-106.
7. Лукичѳв П. Императорское вольное экономическое общество: эволюция первого научного общества России. Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право». 2017. №2. С. 20-26.
8. Майструк О. Василь Каразін і Філотехнічне товариство 20-ті рр. ХІХ ст. Факультет дошкільної та спеціальної освіти. 2013. . С. 1-4.
9. Марочко В. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.
10. Мезенцева И. Роль общества сельского хозяйства южной России в общественном развитии региона в ХІХ - нач. ХХ века. Юг России: реформы, революции, поиски гражданского мира. 2004. №1. С. 82-89.
11. Мезенцева І. Сільськогосподарські товариства як наукові та громадські організації у Російській імперії останньої третини ХVІІІ - початку ХХ ст.: Актуальність та історіографія проблеми. Вопросы духовной культуры - ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. 2013. №262. С. 79-86.
12. Плаксин В. Роль и значение общественной инициативы в истории сельского хозяйства России конца ХІХ - начала ХХ вв . Известия ОГАУ. 204. №1-1. С. 49-51.
13. Силка О. Становлення і діяльність громадських організацій в українському селі наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. (на матеріалах Лівобережжя). Черкаси: Черкаський Національний університет імені Богдана Хмельницького, 2018. 604 с.

14. Степанский А. История общественных организаций дореволюционной России. Москва: , 1977. 79 с.
15. Степанский А. Общественные организации в России на рубеже XIX – XX вв. Пособие по спецкурсу. Москва: , 1980. 96 с.
16. Тихонов Б. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30-50х годов XIX в. Проблемы источниковедения Т. 9. 1961. № 2. С. 92-162.
17. Ткаченко С. Досвід діяльності наукових товариств Харкова у XIX–початку XX ст. Прикладная радиоэлектроника: научно-технический журнал. Харків. 1. С. 299-305.
18. Турчинович И. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. Санкт-Петербург: , 1854. 176 с.
19. Хижняков В. Чернігівська старовина. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 352 с.
20. Чайка Н. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю. Історія української науки на межі тисячоліть / ред. О.Я. Пилипчук. Київ, 2003. С. 190-200.
21. Чайка Н. Вплив діяльності сільськогосподарських товариств на розвиток техніки в Південно-Західному краї (кінець XIX – початок XX ст.). Матеріали 2-ї всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки» / ред. Н. Чайка. Київ, 2003. С. 190-200.
22. Чайка Н. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття. Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2004. №2 (33). С. 84-88.
23. Chayanov A. Main ideas and methods of social agronomy (part 1) (article of A. V. Chayanov). Крестьяноведение. . №1. С. 6-30.
24. Chayanov A. Main ideas and methods of social agronomy (part 2) (article of A. V. Chayanov). Крестьяноведение. . №5. С. 6-55.

25. Khlebnikov P. Agricultural Development in Russia, 1906-17: Land Reform, Social Agronomy and Cooperation. London: The London School of Economics and Political Science, 1991. 499 c.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Список членів Філотехнічного товариства за порядком їх вступу. Витяг. ЦДІАК України, ф. 2031, оп. 1, спр. 12, арк. 1-2.. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_245_narodzhennia_Vasylia_Karazina.php (дата звернення: 14.05.2023)